ऋषयः - सप्तर्षयः (१ भरद्वाजो बार्हस्पत्यः, २ कश्यपो मारीचः, ३ गोतमो राहूगणः, ४ भौमोऽत्रिः, ५ विश्वामित्रो गाथिनः, ६ जमदग्निर्भार्गवः, ७ मैत्रावरुणिर्वासिष्ठः)।पवमानः सोमः। प्रगाथः (१,४, ६,८,९, १०, १२, १४, १७ बृहती, २, ५,७, ११, १२, १५, १८ सतोबृहती) ३, १६ द्विपदा विराट्, १९-२६ प्रगाथः (विषमा बृहती, समा सतोबृहती)।

परीतो षिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः।

दधन्वाँ यो नर्यो अप्स्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः॥ ९.१०७.०१

यः। सोमः- रसः। उत्तमम्- श्रेष्ठस्य। हविः- हव्यस्य। दधन्वान्- धारकः। नर्यः- नरहितः। सुतम्- तं निष्पन्नम्। इतः- अस्मात्स्थानाद्धृदयादित्यर्थः। परि- परितः। सिञ्चत। अप्सु अन्तरा- मूलशक्तिधारास्वन्तः। सोमम्- रसम्। अद्रिभिः- स्थैर्येण। अद्रिः स्थैर्यप्रतीकः। सुषाव- उपासको निष्पादयति ॥१॥

नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभिन्तरः।

सुते चित्त्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम्॥ ९.१०७.०२

नूनम्- निश्चयेन। पुनानः- पावयमानः। सुरभिंतरः- अतिशयेन सुगन्धः। अविभिः- रक्षाशक्तिभिः। परि स्रव- परितः क्षर। सुते- निष्पन्ने सति। त्वा- भवन्तम्। उत्तरम्- श्रेष्ठम्। अन्धसा- हव्येन। श्रीणन्तः- मिश्रयन्तः। अप्सु- मूलशक्तिधारासु। चित्- एव। मदामः- सन्तोषेण अनुभवामः ॥२॥

परि सुवानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः॥ ९.१०७.०३

Dr. Rangaji

देवमादनः- देवानां तर्पकः। क्रतुः- अग्निभूतः। इन्दुः- क्लेदनशीलः। विचक्षणः- विशेषद्रष्टा रसः। चक्षसे- दर्शनाय। परि- परितः। सुवानः- निष्पन्नो भवति ॥३॥

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि। आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः॥ ९.१०७.०४

सोम- रस। धारया। पुनानः- पूयमानः। उत्सः- स्यन्दनशीलः। देवः- द्योतकः। हिरण्ययः- दीप्यमानः। अपः- मूलशक्तिधाराः। वसानः- बिभ्रत्। अर्षसि- सरसि। आ- आभिमुख्येन। रत्नधाः- संपद्धारकः सन्। ऋतस्य- प्रकृतिनियतिभूतसत्यस्य। योनिम्- सदने। सीदसि ॥४॥

दुहान ऊधर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत्।

आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः॥ ९.१०७.०५

दिव्यम्। मधु- मधुरम्। प्रियम्- प्रेमपात्रम्। प्रत्नम्- पुराणम्। ऊधः- गोरूपिण्या अदितेरूधः। दुहानः। सधस्थम्- यज्ञसदसि। आसदत्- उपविशति। नृभिः- उपासकैः। धूतः- शोधितः। विचक्षणः- विशेषद्रष्टा। वाजी- सोमः। आपृच्छ्यम्- आप्रष्टव्यम्। धरुणम्- धारकमिन्द्रम्। अर्षति- सरति ॥५॥

पुनानः सोम जागृविरव्यो वारे परि प्रियः।

त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः॥ ९.१०७.०६

पुनानः- पूयमानः। सोम- रस। अव्यो वारे- सरणशीलरसस्य स्वस्थान एव रक्षाकरे उपलब्धिस्थाने। रसव्यञ्जके। रसस्य प्रवेशस्थाने। रसतत्त्वस्य सुलभतया अवगमसाधनभूते। रसार्थयाचनसाधनभूते। रसक्रिये। रसावाप्तिसाधनभूते। रसावरणे। रससंभक्तरि। रसवर्धके। वरणीये प्रतीके। परि- परितः। जागृविः- जागरूकः। प्रियः- प्रेमपात्रः। त्वम्। विप्रः- मेधावी।

Dr. Rangaji

अङ्गिरस्तमः- अतिशयेन अङ्गनशीलः। अभवः। मध्वा- स्वमाधुर्येण। नः- अस्माकम्। यज्ञम्- उपासनम्। मिमिक्ष- सिञ्च ॥६॥

सोमो मीढ्वान्पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः।

त्वं कविरभवो देववीतम आ सूर्यं रोहयो दिवि॥ ९.१०७.०७

सोमः- रसः। मीढ्वान्- सेक्ता। पवते- क्षरति। गातुवित्तमः- अतिशयेन मार्गज्ञः। ऋषिः- द्रष्टा। विप्रः- मेधावी। विचक्षणः- विशेषदर्शी। त्वम्। कविः- क्रान्तदर्शी। अभवः। देववीतमः- दिव्यानुभवः। सूर्यं- आत्मसूर्यम्। दिवि- चित्ताकाशे। आ रोहयः ॥७॥

सोम उ षुवाणः सोतृभिरधि ष्णुभिरवीनाम्।

अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया॥ ९.१०७.०८

सोतृभिः- निष्पादकैरुपासकैः। अवीनांस्नुभिः- रक्षाकरप्रतीकसंबन्धिसानुभिरुच्छ्रितभावनैः। अधि सुवानः- निष्पन्नः। सोमः- रसः। अश्वयेव- वडवयेव। हरिता- आकर्षयन्त्या। मन्द्रया- हर्षकर्या। धारया। याति- सरति ॥८॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः।समुद्रं न संवरणान्यग्मन्मन्दी मदाय तोशते॥ ९.१०७.०९

दुग्धाभिः- ज्ञानदोहकैः। गोभिः- चित्किरणैः। गोमान्- चिद्रश्मियुक्तः। सोमः- रसः। अनूपे- निम्ने हृदये। अक्षाः- क्षरति। समुद्रं न- समुद्रमिव। संवरणानि- स्वावारकहृदयानि। अग्मन्- सरति। मन्दी- तृप्तिकरः। मदाय- तृप्तये। तोशते- निष्पाद्यते ॥९॥

आ सोम सुवानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया।

जनो न पुरि चम्वोर्विशद्धरिः सदो वनेषु दधिषे॥ ९.१०७.१०

Dr. Rangani

सोमः- रसः। आ- समन्तात्। अद्रिभिः- स्थैर्येण। अद्रिः स्थैर्यप्रतीकः श्रुतौ। सुवानः- निष्पादितः सन्। अव्यया वाराणि- सरणशीलरसस्य स्वस्थान एव रक्षाकराण्युपलब्धिस्थानानीत्यर्थः। रसव्यञ्जकानि। रसस्य प्रवेशस्थानानि। रसतत्त्वस्य सुलभतया अवगमसाधनभूतानि। रसार्थयाचनसाधनभूतानि। रसावाप्तिसाधनभूतानि। रसावरणानि। तिरः- अतिक्रम्य सरति। जनः। पुरि न- पुर्यां यथा तथा। हरिः- आकर्षकः सोमः। चम्वोः- द्यावापृथिव्योर्मध्ये। विशत्- प्रविशति। वनेषु- स्वाश्रितेषु। सदः- सदनम्। दधिषि- करोषि ॥१०॥

स मामृजे तिरो अण्वानि मेष्यो मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः।

अनुमाद्यः पवमानो मनीषिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋक्वभिः॥ ९.१०७.११

अण्वानि- सूक्ष्मप्रतीकानपि। तिरः- अतिक्रम्य। मेष्यः- सूक्ष्मदर्शी। मिषतां सर्वरक्षसामित्यादिषु मिषधातोर्दर्शनार्थस्य काव्येषु दर्शनात्। मीळ्हे- आनन्दाय। वाजयुः- वीर्यगतिकामः। सप्तिर्न- तुरग इव। सः- असौ सोमः। मामृजे- शोध्यते। ऋक्वभिः- स्तुतिमद्भिः। विप्रैः- मेधाविभिः। मनीषिभिः- सत्सङ्कल्पसंपन्नैः। सोमः- रसः। अनुमाद्यः- आनन्देन अनुभूयमानः। पवमानः- पुनानश्च भवति ॥११॥

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा।

अंशोः पयसा मदिरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्चुतम्॥ ९.१०७.१२

सोम- रस। देववीतये- दिव्यानुभूतये। अर्णसा- जलेन। सिन्धुर्न- समुद्र इव। प्र पिप्ये- प्रप्यायसे पूरितोसि। अंशोः- लताखण्डस्य। पयसा- रसः। न- इव। मधुश्चुतम्- मधुस्रावकम्। कोशम्- प्रतीकम्। अच्छा- अभिलक्ष्य। मदिरः- हर्षकरः। जागृविः- जागरूकः सन् सरसि ॥१२॥

आ हर्यतो अर्जुने अत्के अव्यत प्रियः सूनुर्न मर्ज्यः।

Dr. Rangaji

तमीं हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीष्वा गभस्त्योः॥ ९.१०७.१३

अर्जुने- शुभ्रे। अत्के- शोधके भाजने प्रतीके वा। आ- आभिमुख्येन। हर्यतः- स्पृहणीयः। अव्यत- आवृणोति। प्रियः- प्रेमपात्रः। सूनुर्न- शिशुरिव। मर्ज्यः- मण्डितव्यः। यथा। रथम्। तथा। तमी- अमुमेनम्। अपसः- शुभकर्माणि। नदीषु- अप्सु मूलशक्तिधारासु। गभस्त्योः- रसोद्दीपकयोः प्राणापानेशनशक्त्योः। बभसति दीपयन्त्याभ्यां रसमिति गभस्ती प्राणापानेशनशक्ती। आधिभौतिके तु बाहुभ्याम्। बभसति दीपयन्ति निर्मथ्नन्त्याभ्यामग्निमिति गभस्ती बाहू। हिन्वन्ति- प्रेरयन्ति ॥१३॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम्।

समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणो मत्सरासः स्वर्विदः॥ ९.१०७.१४

समुद्रस्य- हृत्समुद्रस्य। अधि विष्टपे- उच्छ्रये देशे। मनीषिणः- मेधाविनः। मत्सरासः- हर्षकराः। स्वर्विदः- ज्योतिर्विदः। आयवः- शोभनगतयः। सोमासः- रसाः। मद्यम्- तृप्तिकरम्। मदम्- आनन्दम्। अभि पवन्ते- अभितः क्षरन्ति। १४॥

तरत्समुद्रं पवमान ऊर्मिणा राजा देव ऋतं बृहत्।

अर्षन्मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा प्र हिन्वान ऋतं बृहत्॥ ९.१०७.१५

ऋतं बृहत्- महत्सत्यभूतः। पवमानः- पुनानो रसः। ऊर्मिणा- स्वधारया। राजा- रञ्जकः। देवः- द्योतनशीलः। समुद्रम्- हृत्समुद्रम्। तरत्- अतिक्रम्य च गच्छति। अर्षन्- सरन्। मित्रस्य- स्नेहाधिदैवतस्य। वरुणस्य- ऋताधिदैवतस्य। धर्मणा- धर्मेण। प्र हिन्वानः- प्रेरितो भवति ॥१५॥

नृभिर्येमानो हर्यतो विचक्षणो राजा देवः समुद्रियः॥ ९.१०७.१६

Dr. Rangani

नृभिः- उपासकैः। येमानः- नियम्यमानः। हर्यतः- स्पृहणीयः। विचक्षणः- विशेषद्रष्टा। राजा- रञ्जकः। देवः- द्योतनशीलः। समुद्रियः- हृदयसमुद्रगतः। श्रुतौ समुद्रो हृदयं अन्तःसमुद्रे हृद्यन्तरायुषीत्यादिषु यथा ॥१६॥

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः।

सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमी मृजन्त्यायवः॥ ९.१०७.१७

मदः- हर्षकरः। सुतः- निष्पन्नः। सोमः- रसः। मरुत्वते- प्राणेशाय। इन्द्राय- परमेश्वराय। पवते- क्षरति। सहस्रधारः- अनन्तधारः। अत्यव्यम्- प्रतीकमतिक्रम्यापि। अर्षति- सरति। तमी- अमुमेनम्। आयवः- उपासकाः। मृजन्ति- शोधयन्ति ॥१७॥

पुनानश्चमू जनयन्मतिं कविः सोमो देवेषु रण्यति।

अपो वसानः परि गोभिरुत्तरः सीदन्वनेष्वव्यत॥ ९.१०७.१८

चमू- द्यावापृथिव्यौ। पुनानः- पूयमानः। मतिम्- ज्ञानम्। मन ज्ञाने। जनयन्- उत्पादयन्। कविः- क्रान्तदर्शी। सोमः- रसः। देवेषु- द्योतनशक्तिषु। रण्यति- रमते। अपः- मूलशक्तिधाराः। वसानः- बिभ्रत्। गोभिः- चित्किरणैः। उत्तरः- श्रेष्ठः। सीदन्- उपविशन्। वनेषु- आश्रितेषु। परि अव्यत- परिदीयते ॥१८॥

तवाहं सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे।

पुरूणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधीँरति ताँ इहि॥ ९.१०७.१९

Dr. Ranganji

इन्दो- क्लेदनशील रस । दिवेदिवे- प्रतिदिनम् । तव- भवतः । सख्ये- सौहृदे । अहम् । रारण- रमे । बभ्रो- बभ्रुवर्ण सोम । पुरूणि- बहून्यावरणानि । माम्- मे । नि अव चरन्ति- नीचीनं चरन्ति । तान् परिधीन्- तानि आवरणानि । अति इहि- अतिक्रम्य गच्छ ॥१९॥

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊधनि।

घृणा तपन्तमति सूर्यं परः शकुना इव पप्तिम॥ ९.१०७.२०

बभ्रो सोम- रस । उत- अपि च । अहम् । नक्तं दिवा- दिवारात्रम् । ते- तव । सख्याय- सौहृदाय । ऊधनि- गोरूपिण्या अदितेरूधसि । घृणा- तेजसा । तपन्तम्- ज्वलन्तम् । परः- परम् । सूर्यम्- सवितारमिव स्थितं त्वाम् । शकुना इव- पक्षिण इव । अति पप्तिम- अतिपेतिम ॥२०॥

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि।

रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि॥ ९.१०७.२१

सुहस्त्या- सुहस्तोपलक्षितशोभनकर्मणा । मृज्यमानः- शोधितः । समुद्रे- हृत्समुद्रे । वाचम्- मन्त्रम् । इन्वसि- प्रेरयसि । पवमान- पूयमान । पिशङ्गम्- ज्योतिर्मयम् । बहुलम्- प्रभूतम् । पुरुस्पृहम्- बहुभिः स्पृहणीयम् । रयिम्- धनम् । अभ्यर्षसि- अभिगमयसि ॥२१॥

मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषा चक्रदो वने।

देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि॥ ९.१०७.२२

मृजानः- मण्डितः । पवमानः- पुनानो रसः । वने- वननीये । अव्यये वारे- रसव्यञ्जके वरणीये प्रतीके । वृषा- वर्षकः सन् । चक्रदः- शब्दितवान् । पवमान सोम- पुनान रस । देवानाम्-

Dr. Ranganji

देवतानाम्। निष्कृतम्- संस्कृतं सदनम्। गोभिः- चिद्रश्मिभिः। अञ्जानः- व्यञ्जितः। अर्षसि- सरसि ॥२२॥

पवस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या।

त्वं समुद्रं प्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सरः॥ ९.१०७.२३

वाजसातये- संपल्लब्धये। विश्वानि काव्या- सर्वाणि दर्शनानि। अभि- अभितः। पवस्व- क्षर। त्वम्। समुद्रम्- हृत्समुद्रम्। प्रथमः- मुख्यः सन्। मत्सरः- आनन्दकरः सन्। देवेभ्यः- द्योतनशक्तिभ्यः। वि- विशेषेण। धारयः- धृतवानसि ॥२३॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः।

त्वां विप्रासो मतिभिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः॥ ९.१०७.२४

स- तादृशस्त्वम्। पार्थिवम्- भौमसंपदम्। रजः- अन्तरिक्षसंपदम्। दिव्या- दिव्यसंपदम्। धर्मभिः- धर्मैः। परि- परितः। पवस्व- क्षर। विचक्षण- सूक्ष्मदर्शिन्। शुभ्रम्- शुद्धम्। त्वाम्- भवन्तम्। विप्रासः- मेधाविनः। मतिभिः। धीतिभिः- चित्तधारणाशक्तिभिः। हिन्वन्ति- प्रेरयन्ति ॥२४॥

पवमाना असृक्षत पवित्रमति धारया। मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च॥ ९.१०७.२५

मरुत्वन्तः- प्राणमयाः। मत्सराः- तृप्तिकराः। इन्द्रियाः- इन्द्रसंबन्धिनः। हयाः- तुरगा इव स्थिताः। पवमानाः- पुनानाः सोमाः। पवित्रमति- भाजनं प्रतीकमतिक्रम्य। धारया। मेधाम्। प्रयांसि च- हवींषि च। अभि- अभिलक्ष्य। असृक्षत- सृज्यन्ते ॥२५॥

अपो वसानः परि कोशमर्षतीन्दुर्हियानः सोतृभिः।

Dr. Rangani

ज॒नय॒ज्ज्योति॑र्म॒न्दना॑ अवीवश॒द्गाः कृ॑ण्वा॒नो न नि॒र्णिज॑म्॥ ९.१०७.२६

अपः- मूलशक्तिधाराः । वसानः- बिभ्रत् । सोतृभिः- निष्पादकैरुपासकैः । हियानः- प्रेरितः । इन्दुः- क्लेदनशीलो रसः । न निर्णिजम्- स्वं रूपमिव स्थितम् । कोशम्- प्रतीकं प्रति । परि- परितः अर्षति- सरति । गाः- चिद्रश्मीन् । कृण्वानः- कारयन् । ज्योतिः- अध्यात्मज्योतिः । जनयन्- प्रकटयन् । मन्दनाः- तृप्तीः । अवीवशत्- कामयते ॥२६॥

Dr. Ranganji